

نفت و تحولات سیاسی تاریخ معاصر ایران

میزگرد دانشگاه شهید بهشتی

اشاره:

در آستانه صدمین سال کشف و استخراج نفت در ایران، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، مؤسسه مطالعات بین‌المللی انرژی و قطب علوم سیاسی دانشگاه شهید بهشتی، در نظر دارند، همایش بین‌المللی صد سال نفت در ایران را در آبان ماه سال جاری برگزار کنند. در این راستا، مقرر است که چند پیش‌همایش در موضوعات مختلف مسأله نفت در ایران برگزار شود. نخستین پیش‌همایش از این دست، در تاریخ سه‌شنبه ۱۰ اردیبهشت ماه ۱۳۸۷ در تالار دانشکده اقتصاد و علوم سیاسی دانشگاه شهید بهشتی برگزار شد. در این نشست علمی، آقایان دکتر داود هرمیداس باوند، دکتر داریوش رحمانیان و دکتر محمدباقر حمشت‌زاده درباره نفت و تحولات سیاسی تاریخ معاصر ایران سخنرانی کردند و به پرسش‌های حاضران در جلسه پاسخ گفتند. خلاصه مسائل مطرح شده در میزگرد مذکور به شرح زیر است.

چهار مقطع تاریخی در نفت ایران

در ابتدای همایش، دکتر مسعود غفاری، دبیر علمی همایش صد سال نفت در ایران، ضمن ارائه گزارشی از روند برگزاری همایش، به سیر تحولات سیاسی نفت در تاریخ معاصر ایران پرداخت. مسعود غفاری گفت: در صد سال اخیر، نفت به عنوان کالایی راهبردی و مدرن و تا حدودی مبدع تمدن جدید، تأثیرات شگرفی بر جامعه جهانی و جامعه ایران گذاشته است. خاورمیانه مرکز جدی‌ترین تحولات سیاسی، اقتصادی بین‌المللی بوده و در خاورمیانه ایران اولین کشوری بوده که نفت در آن استخراج شده است. از خرداد ۱۲۸۷ نفت نقش مهمی در سرنوشت ایران بازی کرده و در حقیقت تقدیر ملت ایران را رقم زده است. تحولات سیاسی نفت در ایران را به چهار دوره می‌توان تقسیم نمود:

۱. عصر امتیازات نفتی: با شروع قرن بیستم و اکتشاف اولیه نفت تا ۱۹۴۵ یعنی پایان جنگ جهانی دوم، که در این دوره در مجموع شاهد وضعیت امتیازدهی ایران به قدرت‌های بزرگ و رقابت این قدرت‌ها هستیم.

۲. عصر انتقال: بعد از جنگ جهانی دوم تا سال ۱۹۷۹: این دوره، دوره گذار و انتقال در وضعیت سیاسی و اقتصادی ایران است که از مشخصه‌های آن استخراج زیاد نفت است. در پایان این دوره شاهد وقوع انقلاب اسلامی هستیم و نفت تأثیر ساختاری جدی بر نظام پهلوی دوم گذاشت و وضعیت نفت در ایران یکی از دلایل سقوط حکومت سابق بود و دولت ایران در این دوره به یک دولت تحصیلدار تبدیل شد.

۳. عصر اتوپیا: از پیروزی انقلاب اسلامی تا پایان جنگ تحمیلی: شاهد کاهش نقش نفت در توسعه سیاسی و اجتماعی و اقتصادی ایران بودیم که دلیل آن تا حدودی برخی شعارها و اهداف انقلاب اسلامی مانند استقلال بود.

۴. دوره بازگشت یا واقعیت‌های جدید: در دوره پس از جنگ ما به وضعیت دولت تحصیلدار بازگشته‌ایم.

صد سال نفت در ایران

دکتر داود هرمیداس باوند گفت: تاریخ نفت در نیمه دوم قرن نوزده آغاز شد ولی نفت در آغاز قرن بیست دامنگیر جامعه ایران شد. قبل از انقلاب مشروطیت در سال ۱۹۰۱ قرار داری منعقد و در ۱۹۰۸ اولین چاه نفت حفر و در پی آن شرکت نفت ایران و انگلیس تأسیس گردید. نکته مهم در این دوره تصمیم دولت بریتانیا به استفاده از نفت به جای ذغال سنگ در سوخت کشتی‌ها بود که نفت را به یک کالای استراتژیک برای آن‌ها تبدیل کرد.

جنگ جهانی اول موجب دگرگونی در نظام بین‌المللی شد و استفاده از نفت در طول جنگ اهمیت نفت را بیش از پیش مطرح کرد. و حفظ مناطق نفتی برای دولت انگلستان اهمیت ویژه‌ای یافت. در حالی که پیش از آن مسأله ایران و امنیت خلیج فارس عمدتاً در رابطه با امنیت هندوستان و مسیر تجارت مطرح بود.

دولت انگلستان به این نتیجه رسید که باید یک قدرت متمرکز در ایران به وجود بیاید تا بتواند امنیت لازم را در سراسر کشور به ویژه مناطق نفتی تأمین کند. دولت انگلستان مانع تغییراتی بود که تهدیدی برای منافع انگلستان باشد.

کودتای ۲۸ مرداد کودتایی بود در رابطه با نفت و آمریکایی‌ها سه بار تغییر موضع دارند: ابتدا از ملی شدن حمایت کردند، سپس در موضع میانجیگری قرار گرفتند و نهایتاً با همکاری مشترک آمریکا و انگلیس کودتای ۲۸ مرداد رخ داد.

در جریان جنگ هشت ساله علیه ایران، شرق و غرب هر دو همدستان بودند که فرایند جنگ به پیروزی قاطعی منتهی نشود. ولی چون ۶۰ درصد درآمد شوروی سابق از نفت بود و ایران نیز به نفت نیاز داشت، قیمت نفت تا ۱۰ دلار سقوط کرد. پس از پایان جنگ فضای جدیدی در راه استفاده بهینه از نفت ایجاد شد و الگوی بیع متقابل پیش گرفته شد. ما در این روند هنوز دچار مشکل هستیم، تحریم‌ها و مشکلات مختلف موجب قراردادهای اجرا نشده یا به حالت تعلیق درآمده شده است.

امروز ما بین دو کانون استراتژیک جهانی قرار گرفته‌ایم و ماهیتا یک کشور بین‌المللی هستیم و خواهی نخواهی در متن تحولات جامعه بین‌المللی قرار داریم و نیز بخش عمده‌ای از سرنوشت سیاسی ما را انرژی و نفت تعیین می‌کند.

نفت و سرنوشت تاریخی ایران

در ادامه سمینار، دکتر داریوش رحمانیان، عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران، سخنرانی خود را تحت عنوان نفت و تقدیر تاریخی ایران در عصر جدید ایراد نمود. وی گفت: پرسش از تقدیر تاریخی ایران در عصر جدید بدون پرسش از سرشت مناسبات خارجی ایران ناممکن است، در پرسش از سرشت مناسبات خارجی ایران عصر جدید، چند پدیده جایگاهی محوری دارند، که یکی از آن‌ها نقش و جایگاه خلیج فارس و دیگری مسأله نفت است.

در پی کشف نفت و تلاش قدرت‌های جهانی برای گرفتن امتیازات با هدف تسلط بر ذخایر نفتی، در واقع تاریخ مناسبات خارجی ما دچار چرخشی جدی شد و دوره نفت محوری در مناسبات خارجی ایران آغاز شد. وی تأکید کرد که می‌توان تاریخ صد ساله اخیر ایران را تاریخ نفتی خواند و به هیچ عنوان نمی‌توان بدون بررسی دقیق مسائل نفت، تاریخ معاصر ایران را دقیق فهمید. قرارداد داریسی، نقطه عطف مهمی در تاریخ ایران بود.

نمی‌توان در تقدیر تاریخی ایران عصر جدید و بلکه جهان عصر جدید، از نقش نفت غافل بود و باید جایگاهی محوری برای آن قائل شد.

جایگاه نفت در نظام سیاسی و اقتصادی ایران

دکتر محمدباقر حشمت‌زاده، عضو هیئت علمی دانشگاه شهید

بهشتی، در سخنرانی خود با عنوان «ایران و نفت؛ تشخیص‌ها و تجویزها» گفت: طی صد سال گذشته نفت بخشی از ساختار و کارکرد اصلی نظام سیاسی در ایران بوده و در آینده هم همچنان خواهد بود و اگر قرار است حال و آینده در نظر گرفته شود و برای ایران‌سازی، ایران‌شناسی کنیم، نفت، هم نقطه عزیمت است و هم مقصد. و برای ایران‌سازی و ایران‌شناسی ابتدا باید از نفت شروع کرد و نفت کلید شناخت ایران است و نقطه پایانی هر طرحی برای ایران‌سازی نیز، طراحی و مهندسی مقوله نفت است.

نفت بزرگترین فرصت و در عین حال تهدید سده بیستم ایران بوده و در قرن حاضر نیز همین وضعیت ادامه خواهد داشت. نفت در تاریخ معاصر ایران متغیر مستقل بوده و کل نظام اجتماعی ایران متغیر وابسته.

علم و دانشگاه باید اهمیت بیشتری به موضوع نفت بدهد و آن را بیشتر مطالعه کند و نیز دولت باید مکان‌یابی مناسبی را برای نفت در ساختار سیاسی کشور صورت دهد.

تصور مردم نسبت به درآمدهای نفتی کشور صحیح نیست. اگر پول نفت وارد گردش اقتصادی و تولیدی نشود، حاصلی نخواهد داشت. دولت باید استفاده بهینه‌ای از درآمدهای نفتی داشته باشد تا جلوی گرانی و تورم گرفته شود.